

Measuring the capacity of archival documents of social communication in order to study social history (experimental example: social transformation of Abadan)

Dawood Agharafii¹

1. Faculty of Document Research Institute, National library and archives of I.R. Iran, Tehran, Iran. E-mail: d-agharafii@nlai.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p>	<p>Objective: <i>The purpose of this article is to investigate the capacity of studying contemporary social history based on archival documents of social communication. The issue that is evaluated based on an obvious principle in this article is related to the concept of communication. Since the social life of a human gets its meaning in the interactions and communication with others, can it be said that the conceptual study and thematic analysis of issues related to social communication will lead to the unraveling of all the hidden aspects of social history? Therefore, the main premise of the article is a temporary answer to such a question. From this point of view, it seems that the study of documents related to social communication will, to some extent, lead to the understanding of the state of social history.</i></p>
<p>Article history: Received: 2024 April 27 Received in revised form: 2024 June 15 Accepted: 2024 June 20 Published online: 2024 June 24</p>	<p>Methods: <i>For this target, we tested the proposed hypothesis in a sample. Since Abadan was one of the pioneers of the social transformation of contemporary Iran due to industrial developments and the use of modern civilizational components, it creates an appropriate model for measuring the capacity of this research experiment, in the study of these developments and methodological extension to other places. In order to check the aforementioned hypothesis, first, common communication concepts were extracted from a number of international communication encyclopedias. In the next step, the number of 6128 archival documents related to the issues of Abadan city was obtained by searching in the "RASA" software of the National Library and Archives Organization through the "Abadan" descriptor, and through several stages, communication documents were purified and studied in parallel with the study of social history.</i></p>
<p>Keywords: Abadan, Archival documents, Historical methodology, Social communication, Social history.</p>	<p>Results: <i>The results showed that among the examined documents, 238 documents have standard communication content and are in accordance with international encyclopedias. In other words, the results obtained from the point of view of communication professors generally show that the study of archival documents of social communication is effective in clarifying more than half (54.71%) of the issues related to social history, which is the optimal capacity of archival documents with a communication theme for the study of social history.</i></p> <p>Conclusions: <i>despite the fact that the problem of society is equal to communication, these types of documents alone do not have the full capacity to analyze and measure social history. It can also be added that the issue of communication as a variable in the analysis of the state of social history has received less attention from researchers in related fields such as communication science, history, sociology, and interdisciplinary topics corresponding to the topic. Therefore, examining this issue in a methodological approach is a new thing. From a</i></p>

---

theoretical point of view, the use of archival documents as one of the reliable historical sources, within the framework of historicism and the Annales school, has a relatively strong support. This school's emphasis on micro-narratives that intersect with official narratives, as well as attention to the necessity of understanding the state of society in connection with other fields of study such as social sciences and the like, naturally adds to the validity of using archival documents. On the other hand, paying attention to the views of Benjamins and Knoblauch, who state that communication has the ability to include all domains of society's actions, or Habermas's philosophy-oriented views, which emphasize the praxis project such as communication action and the evolution of the human species from both social-historical and technological perspectives. has emphasized the importance of understanding communication in order to understand and identify aspects of social issues, including social history.

Cite this article: Agharafii, Dawood. (2024). Measuring the capacity of archival documents of social communication in order to study social history (experimental example: social transformation of Abadan). *News Science*, 13 (1), 19-32. DOI: <http://doi.org/10.22034/lrsi.2024.459994.1183>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22034/lrsi.2024.459994.1183>

ظرفیت‌سنجی اسناد آرشیوی ارتباطات اجتماعی به‌منظور مطالعه تاریخ اجتماعی (نمونه آزمایشی: تحول اجتماعی آبادان)

داود آقارفعی^۱

۱. عضو هیئت علمی پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تهران. رایانامه: d-agharafii@nlai.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: 1403/2/8</p> <p>تاریخ بازنگری: 1403/3/26</p> <p>تاریخ پذیرش: 1403/3/31</p> <p>تاریخ انتشار: 1403/4/4</p>	<p>هدف: هدف این مقاله، بررسی ظرفیت مطالعه تاریخ اجتماعی معاصر بر شالوده اسناد آرشیوی ارتباطات اجتماعی است. مسئله‌ای که بر پایه یک اصل بدیهی در این مقاله مورد سنجش قرار می‌گیرد به مفهوم ارتباطات بازمی‌گردد. از آن‌جا که زندگی اجتماعی انسان در تعاملات و ارتباطات با دیگران معنا می‌یابد، آیا می‌توان گفت که مطالعه مفهومی و تحلیل مضمون مسائل مربوط به ارتباطات اجتماعی، موجب گره‌گشایی از کل ابعاد پنهان تاریخ اجتماعی می‌شود؟ بنابراین فرض اصلی مقاله، پاسخ موقت به چنین پرسشی است. از این منظر، به‌نظر می‌رسد مطالعه اسناد مربوط به ارتباطات اجتماعی، تا حدودی منتج به درک وضعیت تاریخ اجتماعی خواهد شد.</p> <p>روش: از آن‌جا که آبادان، به دلیل تحولات صنعتی و به‌کارگیری مؤلفه‌های تمدنی مدرن، یکی از پیشگامان تحول اجتماعی ایران معاصر بود، الگوی مناسبی برای ظرفیت‌سنجی این آزمایش پژوهشی، در مطالعه این تحولات و تسری روش‌شناختی به سایر نقاط، ایجاد می‌کند. به‌منظور بررسی فرض پیش‌گفته، ابتدا مفاهیم مشترک ارتباطاتی از تعدادی دایره‌المعارف بین‌المللی ارتباطات مستخرج شد. در مرحله بعد تعداد 6128 سند آرشیوی مربوط به مسائل شهر آبادان با جست‌وجو در نرم‌افزار «رسا» سازمان اسناد و کتابخانه ملی از طریق توصیف‌گر «آبادان» به‌دست آمد و طی چند مرحله اسناد ارتباطاتی مقارن با مطالعه تاریخ اجتماعی تصفیه و تحصیل شد.</p> <p>یافته‌ها: از میان اسناد مورد بررسی، 238 سند دارای مضمون ارتباطاتی استاندارد و منطبق با دایره‌المعارف‌های بین‌المللی هستند. به‌عبارتی دیگر نتایج به‌دست آمده حاصل از دیدگاه استادان ارتباطات به‌طور کلی نشان می‌دهد که مطالعه اسناد آرشیوی ارتباطات اجتماعی در روشن‌سازی بیش از نیمی (54/71 درصد) از مسائل مربوط به تاریخ اجتماعی مؤثرند که از ظرفیت مطلوب اسناد آرشیوی دارای مضمون ارتباطاتی برای مطالعه تاریخ اجتماعی حکایت دارد.</p> <p>نتایج: به‌رغم هم‌تراز بودن مسئله اجتماع با ارتباطات، این نوع اسناد به‌تنهایی ظرفیت کامل تحلیل و سنجش تاریخ اجتماعی را ندارند.</p>

استناد: آقارفعی، داود (1403). ظرفیت‌سنجی اسناد آرشیوی ارتباطات اجتماعی به‌منظور مطالعه تاریخ اجتماعی (نمونه آزمایشی: تحول اجتماعی آبادان). *علوم خبری*،

13 (1)، 19-32.

DOI: <http://doi.org/10.22034/Irsi.2024.459994.1183>

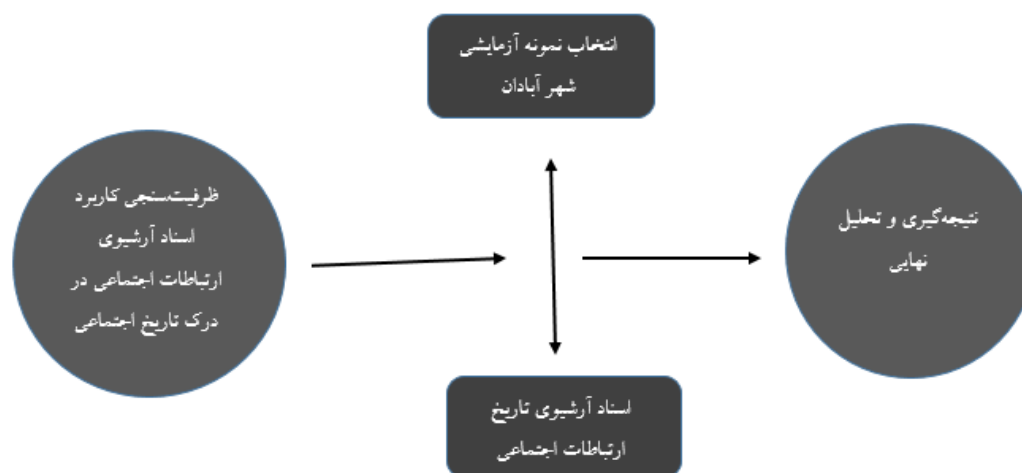
عنوان مقاله- عنوان کوتاه/ نام نویسنده اول و دیگران

4

مقدمه

تعاملات انسان اجتماعی، بدون گذر از وادی ارتباطات، معنای چندانی نمی‌یابد و این یک اصل بدیهی است. از این منظر، زندگی اجتماعی انسان را می‌توان همان ارتباطات اجتماعی^۱ انسان در نظر گرفت و مطالعه این دو مفهوم را نیز از منظر یک نوع روش‌شناسی غور کرد. به اعتقاد ماکس وبر و آلفرد شولتز، ارتباطات در درجه اول به‌عنوان یک کنش اجتماعی شناخته می‌شود و همه اعمال اجتماعی، مانند استفاده از زبان و علائم غیرزبانی تا ارتباطات با استفاده از برساختگی مصنوعات را دربر می‌گیرد، بنابراین، ارتباطات توانایی شمولیت تمام دامنه‌های کنشی جامعه را دارد (بنجامینز^۲ و نابلاچ^۳، 2001: 4). از نظر هابرماس، «نوع انسان با ساختار ثابت طبیعی یا متعالی تعریف نمی‌شود، بل با سازوکار انسانی شدن تعریف می‌شود و انسانی شدن یعنی وجود تاریخی یافتن و درگیر مناسبات اجتماعی (با دیگر افراد انسان) زیستن. تنها با طرح پراکسیسی چون کنش ارتباطی می‌توان تکامل نوع انسان را از هر دو دیدگاه اجتماعی-تاریخی و تکنولوژیک بازشناخت (احمدی، 1385: 174-5). دیدگاه فیلسوفان ارتباط‌شناس در مجموع بر این نکته مهم ناظر است که تحلیل کنش ارتباطی، به‌تنهایی، جامعیت و مانعیت لازم را به‌منظور فهم تحولاتی زیست اجتماعی عهده‌دار است. برای همین است که محقق، با فهم عناصر و عصاره حاکم بر زیست ارتباطاتی جامعه، شناخت عمیق از امورات جامعه را در دسترس دارد و انگار تحول ارتباطاتی، ذاتی جامعه‌شناختی را هم عیان می‌کند. روش‌شناسی مطالعات تاریخ اجتماعی، مانند سایر جوانب مطالعات تاریخی، مبتنی بر منابع پنج‌گانه است. این منابع شامل منابع ذهنی یا نقلی، باستان‌شناسی، تصویری و ترسیمی، کتبی و آرشیوی (اسناد تاریخی) می‌شود. (قائم‌مقامی، 1400: 5-3). در این میان اسناد آرشیوی، دارای اعتبار ویژه‌ای هستند و این‌گونه اسناد و مدارک، نه تنها وسیله مقتضی برای درک تاریخ و شناخت تحولات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، اداری، فرهنگی و نظامی یک جامعه هستند بلکه چون حاصل فعالیت‌های اداری و درباره اعمال روزمره زندگی افراد اجتماع بوده و برای حفظ روابط جامعه با دستگاه‌های اداری و حاکمه تهیه و تنظیم شده و می‌شوند، خالی از شایعه، دروغ، تظاهر، اغراض خصوصی و ملاحظه‌کاری‌ها است (قائم‌مقامی، 1400: 6). در مطالعات تاریخ اجتماعی که می‌تواند شامل مسائل مختلف اجتماعی بر بستر تاریخ، نظیر وضعیت خانواده، شغل، مصرف و معیارهای زندگی، تغییرات در ارزش‌ها، مطالعه تأثیر روشنفکران و نخبگان، مهاجرت، برخوردها، رفاه، وضعیت رسانه‌ها (کابللی^۴، 2013: vii). و نظایر آن شود، اسناد آرشیوی، ظرفیت ارائه اطلاعات مناسبی دارد. به‌ویژه اگر مطالعه تحولات اجتماعی معاصر مدنظر محقق باشد. چرا که مطالعات تاریخ اجتماعی معاصر، قرابت ویژه‌ای با زیرمجموعه‌های ارتباطاتی دارد و اگر به‌صورت جامع و روش‌مند انجام گیرد، درک نسبتاً کاملی از تاریخ اجتماعی، فراهم می‌کند. در مقاله پیش‌روی، سعی بر آن است که روش‌شناسی تاریخ اجتماعی مبتنی بر مطالعه اسناد آرشیوی با استخدام مفاهیم و زیرمجموعه‌های ارتباطاتی، در خدمت مطالعه تاریخ اجتماع قرار گیرد تا هم ظرفیت روش اسنادی در فهم تاریخی اجتماع ظهور یابد و هم اهمیت درک تحولات ارتباطاتی در تفسیر وضعیت تحولات اجتماعی، به اثبات برسد. به منظور انجام این آزمایش، نمونه شهر آبادان با توجه به سطح بی‌نظیر گذرانده شده از منظر تحولات اجتماعی، انتخاب شده است.

-
- 1 . Social communication
  - 2 . Benjamins
  - 3 . Knoblauch
  - 4 . Kaelble

شکل ۱: ساختار نگارشی و تحلیلی مقاله

پیشینه موضوعی

مرور ادبیات روش‌شناسی اسنادی، نشان می‌دهد که تاکنون آثار بسیاری با استفاده از سندپژوهی، به‌نگارش درآمده است و بسیاری از مورخین که از شمار و بیان نام و اثر خارجند، با استفاده از همین روش آثار بسیاری بر جای گذاشته‌اند. اما اثری در زبان فارسی که به‌طور مستقل در تشریح و بیان ویژگی‌های روش‌شناختی اسنادی تحریر شده باشد، کم‌تر به چشم می‌خورد. در میان کتاب‌ها و با بررسی نرم‌افزار جامع کتاب‌شناسی سازمان اسناد و کتابخانه ملی، دو کتاب نسبتاً قدیمی *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*، اثر جهانگیر قائم‌مقامی (1350) و *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی اثر غلامرضا فدایی (1377)*، که البته بیش‌تر در چارچوب معرفی انواع سند، تاریخچه آرشیو، آداب نگارش و تنظیم و صدور اسناد و نظایر آن است، اثر قابل قبولی یافت نمی‌شود. به‌ویژه آن‌که بخواهیم موضوع را در کلیدواژه «اسناد ارتباطات اجتماعی» محدود کنیم. در مقالات فارسی چند اثر در این زمینه نگاشته شده که از اهم آن می‌توان به مقاله *روش اسنادی و گذر آن در تاریخ‌نگاری اسلامی*، اثر آقاجری و حاتمی (1393)، *مبانی روش‌شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی*، اثر صادقی فسایی و عرفان‌منش (1394) و *کاربست داده‌های اسناد خانوادگی و خاندانی در پژوهش‌های تاریخی (رهیافت‌ها، الزامات و چالش‌ها)* اثر احمدزاده و برادرشاد (1401) اشاره داشت که در تمام آثار یاد شده، به اهمیت سندپژوهی در ساحت عام به مسائل اجتماعی پرداخته می‌شود و مداخلتی در مسئله ارتباطات ندارند. بنابراین مقاله پیش‌روی را می‌توان تا حد زیادی، دارای نوآوری موضوعی دانست. برخی آثاری نیز در زبان انگلیسی تحریر شده‌اند که از نظر پرداختن به مسئله اهمیت اسناد در پژوهش‌های اجتماعی، آثار قابل توجهی هستند. از جمله، کتاب *گری مک‌کلوج*^۱ (2004) با عنوان *پژوهش اسنادی در آموزش، تاریخ و علوم اجتماعی*^۲ که در آن به مباحثی نظیر انجام و چگونگی روش اسنادی در مطالعات اجتماعی و استفاده از اسناد در مطالعات بینامتنیت پرداخته شده است. همچنین در کتاب دیگری نیز با موضوع مطالعات اسنادی مالکولم تایت^۳ (2019) در کتاب *پژوهش‌های اسنادی در علوم اجتماعی*^۴ مباحثی نظیر معرفی انواع اسناد، روش بررسی اسناد، فراتحلیل اسنادی و نظایر آن مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. در مجموع، موضوع محوری پیش‌روی، چنان‌که پیش‌تر اشارتی شد، بکر و دارای جنبه تازگی است.

1 . McCulloch

2 . Documentary research in education, history and the social sciences

3 . Tight

4 . Documentary research in the social sciences

رهیافت نظری

بر اساس دیدگاه پیروان «نحله تاریخی»، همچون پوختا، گوستاو هوگو و یا ساوینی، مطالعه تاریخی در واقع مطالعه «صیوروت و شدگی» جوانب زندگی انسان است و صرفاً بیانگر صورت زیست در زمان آنان نیست. بر این اساس، تاریخ، فقط مبین آن‌چه این صورت‌ها پی‌درپی در زمان بوده‌اند نیست، بلکه مبین چیزی است که این صورت‌ها هم بر اثر روح قوم و هم از راه تأثیر در تشکیل دگرگونی‌های آن در طی قرون شده‌اند (فروند، 1385: 29). بر این اساس، نحله تاریخ‌گرایی بر روندها و روایت‌های خرد و سازنده جامعه تأکید دارد و برای این شکل از روایت‌گری اعتبار ویژه‌ای قائل است. اسناد مکتوب را نیز می‌توان بر گه‌ای مستند از روایت‌گری خرد تلقی کرد که بر اساس آن، گذر رویدادهای تاریخی فقط بر اساس روایت‌های رسمی با پشتوانه حکومتی و دولتی، معنی نمی‌یابد، بل می‌تواند نشان‌دهنده صیوروتی واقعی از اجتماع باشد، چرا که تاریخ‌نگاری خرد بر اساس مطالعه یک رویداد منفرد، روستای کوچک و حتی شرح ماجرای زندگی یک فرد بنا شده است. محقق در این‌گونه مطالعه تاریخی بر موارد خاصی^۱ که در خدمت کشف حقیقت است تأکید دارد (مگنوشون^۲ و سییارتو^۳، 2013: 4-5). بنابراین اسناد که با روش‌شناسی خاص خود یعنی سندپژوهی یا تحقیق اسنادی^۴ بر جزئیات^۵ تمرکز دارند، مبتنی بر معنایی خاص^۶ هستند، بر اصل برملا کردن^۷ تأکید دارند و موجب احراز هویت یا اصالت‌سنجی^۸ رویدادها و موقعیت‌ها بر اساس تفکر انتقادی می‌شوند، در اصل در چارچوب نظری تاریخ‌نگاری خرد قرار می‌گیرند (دایره‌المعارف مطالعات برنامه درسی^۹، 2010: 299). این رویکرد با دیدگاه مکتب آنال در تاریخ‌نگاری نیز انطباق دارد. چرا که اساس دیدگاه فرناند برودل و دیگران به‌عنوان بنیان‌گذاران و اصحاب این مکتب فرانسوی تاریخ، تحقق درک تاریخی، بر پایه مطالعه نظام‌مند طولانی و درک صیوروت تاریخی - منطقه‌ای و البته در پیوند با سایر زمینه‌های مطالعاتی مانند علوم اجتماعی، روان‌شناسی و نظایر آن ممکن است. این تفکر تاریخ‌نگارانه بر رهایی از طبقه‌بندی‌های علوم اجتماعی و روایت‌گری کلان مارکسیستی تأکید دارد (بورگیر^{۱۰}، 2009: 15) و بر اساس همگرایی با علوم دیگر، روایت اسنادی را معتبر برمی‌شمرد. توجه به مطالعه سایر علوم بهره‌گیری از آن، می‌تواند زمینه‌ساز برقراری پیوند میان این دیدگاه و علوم ارتباطات باشد.

بنیان نظری نمونه آزمایشی

برای فهم دقیق‌تر کاربرد روش‌شناسی مورد بحث، شهر آبادان به‌عنوان نمونه انتخاب شده است. این شهر از جمله مناطقی بود که روند مبدل شدن به شهر و کسب تجربه شهرنشینی را به سرعت طی کرد و در قیاس با سایر مناطق ایران با شدن بیشتری از تبعات نوگرایی و البته دگرگونی اجتماعی برخوردار شد. این دگرگونی، علاوه بر ساختار شهرسازی و معماری شهر، ابعاد پنهان و جامعه‌شناختی، از جمله فرهنگ و ارتباطات را نیز متأثر از خود ساخت و تغییرات عمده‌ای در این ابعاد ایجاد کرد. از آن‌جا که دگرگونی فرهنگی با تغییر در ارزش‌ها درآمیخته است، مطالعه جریان تاریخی تغییرات ارزش‌ها و هنجارها به‌عنوان بخشی از فرایند ارتباطات، از اهمیت ویژه‌ای در مطالعه تاریخ شهرها برخوردار می‌شود. شالوده تغییرات در ارزش‌ها در درون خویش بر مدار دو مؤلفه سازگاری^{۱۱} و جبران^{۱۲} قرار دارد. بر این اساس، «سازگاری» به معنای ارتقاء اهمیت ارزش‌های نوین و دستیابی سریع به آن‌ها و

1 . Certain cases

2 . Magnússon

3 . Szijártó

4 . Documentary research

5 . Details

6 . Particular meaning

7 . Discover

8 . Authentication

9 . Encyclopedia of Curriculum Studies

10 . Burguière

11 . Acclimation

12 . Compensation

پایین آوردن هزینه آن ارزش‌هایی است که ترغیب آن‌ها مسدود و ممنوع شده است و یک مکانیسم «جبران»، به جای سازگاری، صرف به‌کاربردن آن ارزش‌ها می‌شود، چرا که محرومیت، در نهایت باعث تقویت نیازها می‌شود و درخواست برای ارزش جدید را افزایش می‌دهد (تورموس^۱، 2020: 22). چنان‌که در آبادان نیز دگرگونی فرهنگی، در ابعاد گوناگون و با توجه به برخی محرومیت‌ها و جبران کاستی‌ها، شدت پیدا کرد. در این میان فرهنگ به‌عنوان یک بحث اصلی جامعه‌شناختی نیز در کنار مسئله ارزش، دارای بعد ارتباطی و امری بدیهی است که نیاز به استدلال و اثبات ندارد. پابندی به فرهنگ گذشته و دل‌کندن از آن برای ساکنین و مهاجرین آبادان راحت نبود و چنان‌که انسان‌شناسان بیان داشته‌اند، تغییرات فرهنگی به‌راحتی صورت نمی‌گیرد و نوعی تنیدگی در فرهنگ گذشته و اعتیاد را به‌همراه دارد. بنابراین انسان در همه حال در پی انطباق ناخواسته با نسل گذشته خویش است (بنتلی^۲ و اوپرین^۳، 2017: 9). نسبت کاربرد اسناد در روش‌شناسی و دیدگاه‌های پسااستعمارگراییه نیز نسبتی واضح و قابل بحث است. نظریه ویلیامز^۴ و چایلدز^۵ در چارچوب دیدگاه‌های پسااستعماری بر این نکته تأکید می‌کند که پسااستعماری را نمی‌توان مفهومی با یک مشخصه، مشمول همه ملت‌ها دانست؛ چراکه به‌نسبت هر سرزمینی، ردپایی خاص از این دیدگاه ملاحظه شده است. بنابراین مفهوم ایجاد هویت و تغییرات فرهنگی، نسبت مستقیم با وضعیت سرزمینی دارد که این سیاست‌ها قرار است در آن اعمال شود (2014: 26) بنابراین نیازمند مطالعه اسناد تاریخی همان سرزمین است. چنان‌که مک‌اوان^۶ تأکید می‌کند، اعمال سیاست‌های پسااستعماری، بر اساس مسئله «زمان» و «تازگی» قرار دارد. بدین معنی که در هر سرزمین یک نسبت از این سیاست‌ها مورد توجه قرار می‌گیرند. در این میان پسااستعماری دیگر جنبه سخت‌افزاری و اعمال زور پیدا نمی‌کند، بلکه مسائل متفاوتی، اخلاقی، هویتی، جنسیتی، نژادی و البته مسائل مرتبط با قدرت و دانش را هم درگیر می‌کند و در واقع همه این‌ها در پس سیاست‌های توسعه‌گرا قرار می‌گیرند (2008: 17). تورسروود^۷ با وام گرفتن از دیدگاه پیر جوزف پرودون^۸ در زمینه دموکراسی صنعتی^۹ بیان می‌دارد که دموکراسی صنعتی مسئله‌ای بود که در نظام کارگری نروژ دایر شد و سپس به جامعه تعمیم پیدا کرد. بر این اساس در کشورهایی که به‌دنبال دست‌یابی به دموکراسی هستند، استفاده از مراکز صنعتی و کارگری برای تسری این نوع حاکمیت می‌تواند کارساز باشد و باعث تغییر در فرهنگ شود. (2013: 1). این دیدگاه، در تضاد با نگاه بیان‌شده ویلیامز، چایلدز و مک‌اوان است که ارائه نسخه‌های جهان‌شمول تجویزی را در نظر دارد، در حالی‌که روش‌شناسی اسنادی در ارتباطات، ناظر بر بررسی اسناد بومی و تحلیل نظری مبتنی بر تاریخ محلی ارتباطات است. دیدگاه زیمل^{۱۰}، درباره نوگرایی و بهره‌مندی از روش‌شناسی جهان‌شمول غیراسنادی نیز در این زمینه قابل تأمل است. از وی می‌توان به‌عنوان جامعه‌شناس نوگرایی یاد کرد که تمایل به تحلیل و تجویز جهانی در زمینه نوگرایی دارد. از آن‌جایی که نوگرایی یکی از راهکارهای تجویزی ارتباطات توسعه در دهه‌های 50 و 60 میلادی محسوب می‌شد در بطن خود دارای مؤلفه‌های ارتباطاتی است. وی نوگرایی را در دو جایگاه عمده و مرتبط، یعنی در شهر و اقتصاد پولی بررسی می‌کرد. از نظر وی شهر جایی است که نوگرایی در آن تمرکز و تشدید یافته و اقتصاد پولی در آن بسط و اشاعه پیدا کرده است. (ریتزر^{۱۱} 2001 نقل شده از فریزی^{۱۲}، 1992: 721). پاتر^{۱۳} و اوانس^{۱۴} به نقل از کاستلز (1977) از مفهومی با عنوان

- 1 . Tormos
- 2 . Bentley
- 3 . O'Brien
- 4 . Williams
- 5 . Childs
- 6 . Mc Ewan
- 7 . Thorsrud
- 8 . Joseph Proudhon
- 9 . Industrial democracy
- 10 . Simmel
- 11 . Ritzer
- 12 . Frisby
- 13 . Potter
- 14 . Evans

«شهرنشینی وابسته»^۱ یاد می‌کنند که درونمایه آن ناظر بر وابستگی شهرنشینی برخی شهرهای استعماری بر مبنای شهرنشینی اروپایی است. بر این اساس در شهرهای کشورهای تحت سلطه صنعتی، شهرها حالتی دوگانه می‌یابند و بخشی از شهرنشینی بر اساس مؤلفه‌های تمدنی نوین مسیر خود را می‌رود و بخشی دیگر در وضعیتی که پیش از این قرار داشته، درجا می‌زند. به‌همین دلیل شهر دهلی با عنوان دهلی «نو» نیز شناخته می‌شود. وابستگی این شهرها به مرکز یا همان اروپا تا جایی به پیش می‌رود که ساحت‌های مختلف نظیر فرهنگ، معماری و سازمان‌های اجتماعی را نیز دربر می‌گیرد (پاتر و اوانز، 2014: 123). در مجموع، نظریات مبتنی بر نوسازی و مؤکد به مسئله توسعه و دموکراسی، به‌دلیل شمولیت جهانی خود، نمی‌توانند چندان بر مدار روش‌شناسی اسنادی گردش کنند. در مقابل، روش‌های مبتنی بر مطالعات پسااستعماری و بومی‌گرایی توسعه، بر استفاده از روش‌شناسی بومی اسنادی، قرابت بیش‌تری دارند. بنابراین، از منظر شناخت‌شناسی روش اسنادی، رهیافت نظری رویکرد مکتب آنال در چارچوب تاریخ‌نگاری خرد در تلاقی با کاربرد مطالعات پسااستعماری و بومی‌گرایی توسعه، رهیافتی مناسب برای درک نظری مطالعه تاریخ اجتماعی معاصر، به‌ویژه برای درک مناطق غیرغربی محسوب می‌شوند. به‌نظر می‌رسد که مسئله مطالعه ارتباطات، نه تنها در مؤلفه‌هایی مانند ارزش و فرهنگ، بلکه در ساحت عینی و ملموس اجتماع آبادان نیز نمود داشت و در چارچوب زیست و ادبیات اجتماعی منبعث از سازماندهی اداری جدید، بازتعریف رفاه و اوقات‌گذران زندگی و فراغت، استقبال از معماری نوین و شهرسازی، مهاجرت‌کارگری و ساختار شکنی در مفهوم اقتدار سنتی و ایجاد و تقویت مسئله قدرت اجتماعی نوین در تقابل مفهوم سنتی و عشیره‌ای قدرت، راه‌یابی رسانه‌ها به بطن زندگی، تغییر در تلقی از مفاهیم هویت‌ساز مانند زادبوم، زبان و فرهنگ مشترک، ناشی از جذب کارگران مهاجر و تلفیق در بطن جامعه خوزستان، قابلیت مطالعه دارد.

روش‌شناسی و بررسی داده‌ها

در این مقاله، مسئله‌ای که بر پایه یک اصل بدیهی، مورد سنجش قرار می‌گیرد به مفهوم «ارتباطات» بازمی‌گردد. از آن‌جا که زندگی اجتماعی انسان در تعاملات و ارتباطات با دیگران معنا می‌یابد، آیا می‌توان گفت که مطالعه مسائل مربوط به ارتباطات اجتماعی، موجب گره‌گشایی از کل ابعاد پنهان تاریخ اجتماعی می‌شود؟ بنابراین فرض اصلی مقاله، پاسخ موقت به چنین پرسشی است. از این منظر، به‌نظر می‌رسد مطالعه اسناد مربوط به مفهوم «ارتباطات اجتماعی»، تا حدود زیادی منتج به درک وضعیت تاریخ اجتماعی خواهد شد. بدین‌منظور، فرض مطروحه را در یک نمونه آزمایشی مورد سنجش قرار دادیم. از آن‌جا که آبادان، به دلیل تحولات صنعتی و به‌کارگیری مؤلفه‌های تمدنی مدرن، یکی از پیشگامان تحول اجتماعی ایران معاصر بود، الگوی مناسبی برای ظرفیت‌سنجی این فرضیه، ایجاد می‌کند. به‌منظور بررسی فرض پیش‌گفته، ابتدا مفاهیم مشترک ارتباطاتی از تعدادی دایره‌المعارف مشهور بین‌المللی ارتباطات مستخرج شد.

جدول شماره 1: دایره‌المعارف‌های ارتباطات مورد استفاده

ردیف	نام دایره‌المعارف	5	The International Encyclopedia of Communication
1	Encyclopedia of Communication Theory	6	Encyclopedia of Science and Technology Communication
2	Encyclopedia of Media and Communication	7	Encyclopedia of International Media and Communications
3	The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy		
4	The International Encyclopedia of Organizational Communication		

روش کار بر اساس تواتر پرداختی بیشتر به اصطلاح مورد نظر در دایره‌المعرف‌ها بود. برای مثال اصطلاح «ارتباطات معماری» و «یا ارتباطات علمی»، از جمله مفاهیم متواتر در دایره‌المعارف‌های مذکور بود. در مجموع، 15 اصطلاح ذیل از میان مدخل‌های مورد بررسی، کشف و انتخاب شده و سپس نسبت با اسناد آرشیوی، مورد سنجش قرار گرفتند.

جدول شماره 2: اصطلاحات متواتر منتخب از دایره‌المعارف‌های علوم ارتباطات و تعداد و درصد اسناد مرتبط ارتباطی

ردیف	اصطلاحات منتخب	تعداد	درصد	9	ارتباطات سنتی (Traditional communication)	7	2,94
1	ارتباطات سازمانی (Organizational communication)	30	12/60	10	ارتباطات علمی (Scholarly communication)	6	2/52
2	ارتباطات معماری (Architectural communication)	11	4/61	11	ارتباطات طایفه‌ای (Clan communication)	16	6/72
3	ارتباطات درون‌گروهی (Intra-group communication)	21	8/82	12	ارتباطات میان‌فرهنگی (Intercultural communication)	15	6/30
4	ارتباطات افقی (Horizontal communication)	15	6/30	13	ارتباطات رسانه‌ای (Media communication)	21	8/82
5	ارتباطات شغلی (Professional communication)	19	7/98	14	ارتباطات مدرن (Modern communication)	22	9/24
6	ارتباطات رسمی (Official communication)	15	6/30	15	ارتباطات انسانی (Human communication)	11	4/62
7	ارتباطات سلامت (Health communication)	20	8/40		جمع	238	100
8	ارتباطات سیاسی (Political communication)	9	3/78				

در مرحله بعد تعداد 6128 سند آرشیوی مربوط به مسائل شهر آبادان با جست‌وجو در نرم‌افزار «رسا» سازمان اسناد و کتابخانه ملی از طریق توصیف‌گر «آبادان» به‌دست آمد و این تعداد سند در اختیار چند سندپژوه حرفه‌ای قرار گرفت تا در محدوده فیلد موضوعی «تاریخ اجتماعی آبادان» و بر اساس عنوان سندها، اسناد مرتبط‌تری احصاء شود که در نهایت تعداد 435 سند انتخاب شد و اسناد مذکور در اختیار 10 تن از استادان علوم ارتباطات قرار گرفت تا مضامین ارتباطاتی آن را بر اساس مفاهیم مندرج در دایره‌المعارف‌های ارتباطات و روش تحلیل مضمون کشف شود. نتایج نشان داد که از میان اسناد مورد بررسی، 238 سند دارای مضمون ارتباطاتی استاندارد و منطبق با دایره‌المعارف‌های بین‌المللی هستند و برخی از آن اسناد نیز در بررسی نمونه این مقاله مورد استفاده قرار گرفتند. به‌عبارتی دیگر نتایج به‌دست آمده حاصل از دیدگاه استادان ارتباطات به‌طور کلی نشان می‌دهد که مطالعه اسناد آرشیوی ارتباطات اجتماعی در روشن‌سازی بیش از نیمی (54/71 درصد) از مسائل مربوط به تاریخ اجتماعی مؤثرند که از ظرفیت مطلوب اسناد آرشیوی دارای مضمون ارتباطی برای مطالعه تاریخ اجتماعی حکایت دارد

ارتباطات؛ کلید اصلی تغییرات اجتماعی آبادان

بیشتر جمعیت مهاجری که روانه شهر آبادان شده بودند با نیت پیدا کردن کار و گذران زندگی به این شهر وارد شده بودند. این جمعیت در سال 1355 به 296 هزار و 81 نفر رسید (آبراهامیان، 1392: 530). کسروی که در سال 1302 به خوزستان سفر

کرده بود در زمینه تأثیر نفت بر آبادان می‌نویسد: «...کارخانه‌های بزرگ شرکت که برای صاف کردن نفت بنیاد نهاده شده در عبادان می‌باشد و خود آن‌جا یکی از بزرگ‌ترین کانون‌های شرکت است. ماشین‌های بسیار بزرگ از هر گونه در آن‌جا به کار انداخته شده و سی‌هزار تن کمابیش کارگران شرقی و غربی در آن کارخانه کار می‌کنند...» (1330: 273). بسیاری از مهاجرین وارده به آبادان، خارجی و کاملاً با فرهنگ بومی، بیگانه بودند. بسیاری از این مهاجرین نیروهای هندی و البته انگلیسی بودند که به‌عنوان کارگر و گروه دوم به‌عنوان مهندسان راه‌انداز شرکت نفت، پالایشگاه و پتروشیمی آبادان به این شهر مهاجرت کردند و در آشناسازی مردم بومی آبادان با دنیای جدید و گرایش به نوگرایی، تأثیر بسیار نهادند. از سوی دیگر، یکی از مظاهر تمدن نوین نیز رسانه‌های جمعی بود که نتیجه طبیعی صنعتی‌سازی و تولید ثروت و البته جغرافیای سیاسی آبادان ملحوظ می‌شد. از این منظر آبادان هر چند در دوره قدیم، شهری متکی به اصالت و دارای تاریخ بوم‌گرایانه بود، اما پس از صنعتی شدن در ورطه تناقضات ناشی از ورود افراد غیر بومی می‌افتد و با اتفاقات جدیدی مواجه می‌شود. با توجه به مسئله جمعیت‌شناختی آبادان، تحلیل جوانب ارتباطات انسانی^۱ از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌شود. کلیدواژه مهم در بررسی مفهوم ارتباطات انسانی آبادان که موجب تغییرات اجتماعی این شهر و سرازیر شدن سیل فرهنگی و رفتاری متفاوت با گذشته به آبادان شد می‌توان در مفهوم «مهاجرت» جست‌وجو کرد. مهاجرت در زمینه تأسیس پالایشگاه آبادان بر سه گونه بود: اول به معنی مهاجرت داخلی تلقی می‌شد که نمونه مهم آن مهاجرت مردم روستای «بریم» به سمت «احمدآباد» و واگذاری املاک آن‌ها به شرکت نفت ایران و انگلیس است. این مهاجرت‌ها در واقع به‌منظور گسترش املاک پالایشگاه آبادان صورت می‌گرفته و تبعات خاص خود را داشته است (ساکما، 2300013513) و این روستا را تبدیل به یک شهرک مدرن کرد. در این‌گونه مهاجرت، ارتباطات میان افراد بومی با مدیران شرکت نفت انگلیس و ایران و یا مأموران دولتی، ارتباطات رسمی^۲، مبتنی بر مصوبه‌ها و تصمیمات از پیش اخذ شده در مجامع دولتی بوده است که هر چند زندگی افراد بومی را تحت تأثیر عمیق قرار می‌دهد اما تبعات فرهنگی چندانی ندارد. در واقع جابه‌جایی فقط در سطح جغرافیایی صورت می‌گیرد نه در سطح فرهنگ و سبک زندگی. این نوع مهاجرت با این‌که تأثیرات محیطی خاص خود را داشت، اما در مجموع یک مهاجرت داخلی لحاظ می‌شد و تبعات چندانی از نظر فرهنگی و اجتماعی نداشت. نوع دیگر مهاجرت، در سطح ملی انجام شد و کارگران مشتاق کار را به سمت آبادان کشاند که دوتیجه دربرداشت: اول این‌که موجب گستردگی مناطق زیست شهری و البته حاشیه‌نشینی شد و دوم آن‌که، باعث تنوع و تلون فرهنگی شدیدی گشت که تأثیرات بسیاری در سبک زندگی و بازتعریف سنت‌ها در آبادان گذارد. با تأسیس پالایشگاه آبادان و مهاجرت بسیاری از افراد جویای کار به این شهر، اوضاع آبادان از نظر فرهنگی و به تبع، اقتصادی و حتی جغرافیای اقتصادی دگرگون شد. بیشتر افرادی که به سمت این شهر روانه می‌شدند، از جمله افرادی بودند که به‌طور معمول در شهر خود دارای موقعیت و شغل متناسب و درآمد مکفی نبودند. بنابراین می‌توان بیشتر آنان را دارای وضعیت اقتصادی و اجتماعی نازل دانست. در چنین وضعیتی، تضاد و برخوردهای فرهنگی به‌وجود می‌آید. در مجموع در اثر عوامل بازدارنده‌ای همچون نامنی، قحطی‌های مکرر، بلایای طبیعی، عوامل برانگیزاننده‌ای چون دریافت حقوق ثابت و به‌دست آوردن کار دائمی و برخورداری از امنیت نسبی و مصونیت از عواقب ناگوار جنگ جهانی اول، با جابه‌جایی فرودستان از روستاها و ایلات و شهرهای مختلف به مناطق نفتی روبه‌رو می‌شویم (معتقدی، 1396: 58). این مهاجرت آنقدر ادامه می‌یابد که با اشباع حضور کارگران در آبادان، درخواست‌هایی در زمینه جلوگیری از ورود افراد جویای کار به آبادان گزارش و نسبت به سرگردانی افراد جویای کار در این شهر هشدار داده می‌شود (ساکما، 9990034028). با این‌که اعتراضات نسبت به حقوق اندک کارگران ایرانی شرکت نفت انگلیس و ایران کم نبود (ساکما، 2400014651)، ولی در مجموع برای دستیابی به مشاغل پالایشگاه آبادان، رقابت ویژه‌ای نیز وجود داشت. نوع سوم مهاجرت، سرازیر شدن نیروهای خارجی در آبادان بود که بیشتر در مشاغل تخصصی و مدیریتی فعال بودند. این نوع مهاجرت دارای شدیدترین تأثیر در تحولات فرهنگی آبادان بود. این سه‌گونه مهاجران در تعامل با یکدیگر و از منظر ارتباطات انسانی به تبادل نمادهای اجتماعی با یکدیگر پرداختند.

1 . Human communication

2 . سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

3 . Official communication

ترتیب‌بندی تأثیر ارتباطات انسانی

مطالعه اسناد آرشیوی، در زمینه تحولات اجتماعی شهر آبادان، نمایاننده چند زیرمجموعه از مفاهیم ارتباطات اجتماعی است که به ترتیب مورد بررسی قرار می‌گیرند.

الف- ارتباطات معماری: معماری از جمله مؤلفه‌های هویتی یک محل و یا شهر لحاظ می‌شود. در این میان مدرنیته و آشنایی با غرب، تأثیر بسیاری در معماری ایران گذارد. معماری در ژرف‌ترین معنای خود، تقسیم و ایجاد نظم و هماهنگی در فضا و در زمان و تحمیل اراده انسانی به آن‌هاست. ترکیب فضایی- زمانی که معماری در مرزهای ساخت جای می‌دهد، به‌ناچار گسستی است از طبیعت. انسان از بطن طبیعی خود خارج می‌شود و در فضا و زمانی نو، به زهدانی خودساخته بازمی‌گردد (فکوهی، 1389: 465). معماری می‌تواند بر الگوهای رفتاری و روابط اجتماعی مؤثر باشد. در آبادان نیز با ساختن خانه‌های کارگری، ضوابط زندگی از وضعیت سنتی خارج شد. بر این اساس روابط افراد تحت تأثیر تغییرات در معماری قرار گرفت. در واقع آبادان در وضعیت «شرکت- شهر»^۲ به توسعه خود ادامه داد. بر اساس تعریف فرهنگ لغات مریام- وبستر^۳ شرکت- شهر، مجموعه‌ای است که برای تمام یا بیشتر خدمات یا کارکردهای ضروری زندگی شهری (مانند اشتغال، مسکن و فروشگاه‌ها) ساخته شده و به یک شرکت وابسته است. بر این اساس نوعی ارتباطات درون‌گروهی^۴ در ساختار این شهرها جریان داشت که در گره با ارتباطات افقی^۵، یا از بالا به پایین و سلسله‌مراتبی، تحکم در ارتباط را در بستر معماری خود اعمال می‌کرد. در مجموع، هدف از ایجاد آبادان، تصفیه و صدور نفت بود نه ارتقای کارگران. کتابچه دستورالعمل نیروی دریایی بریتانیا منتشره در سال 1942 به توصیف شیوه‌ای می‌پردازد که طی آن، مناطق مسکونی به‌نحوی از هم مجزا شوند تا کارگران عالی‌رتبه، که تقریباً همه آن‌ها اروپایی بودند، از کارگران دون‌رتبه جدا باشند (کاستللو، 1383: 66). از سویی دیگر، با ایجاد شهرک‌های نفتی، فرهنگ حاکم بر این شهرک‌ها متمایز از سایر نقاط شهر آبادان بود و همین فرهنگ با توجه به پشتوانه بوروکراتیک، الگویی تمام عیار از غلبه مؤلفه‌های نوین فرهنگی بر مناطق غیرشهرکی را می‌توانست اعمال کند که این نوع ارتباطات اخیر همان ارتباطات از نوع افقی، تحکمی یا از بالا به پایین تلقی می‌شود. به‌طوری که بسیاری از مظاهر نوین فرهنگی و رفاهی مانند فروشگاه، زمین‌های ورزشی، سینما، استخرها، کلوپ‌ها و نظایر آن در شهرک‌های جدید، احداث شده بود و توزیع متعادلی نداشت. حتی بیمارستان آبادان که مدرن‌ترین بیمارستان خاورمیانه در زمانه خود بود، ارائه خدمات به نیروهای مدیریتی و کارگری را مجزا کرده بود. بیمارستان آبادان که در سال 1305 ش. بنا شده بود، ظرفیت 100 تخت‌خواب (36 تخت برای کارکنان مدیریتی و 60 تخت برای کارگران به اضافه بخش‌های خصوصی ویژه) داشت (فلور، 1400: 160). اما همین تعداد تخت نیز توانست بر ارتقاء رفاه کارگران ساده و حتی افراد بومی غیرشاغل در تصفیه‌خانه تأثیر بگذارد. به‌ویژه آن که تقریباً همزمان، دو بیمارستان در شهرهای اهواز و مسجد سلیمان نیز ساخته شد و خدمات رایگان از جمله دندانپزشکی به عموم مردم ارائه می‌کرد و حتی استخدام نیروهای داخلی در این بیمارستان باعث افزایش مهارت و آشنایی نیروهای بومی با شیوه‌های نوین ارتباطات شغلی^۶ در زمینه مشاغل بیمارستانی شد. (ساکما، 240002236). این شیوه رفتاری باعث ارتقاء ارتباطات سلامت^۷ و بهداشت عمومی ساکنین محلی می‌شد. نتیجه طبیعی تأسیس بیمارستان آبادان، بالا رفتن سطح انتظارات از مقدار دریافت خدمات از دولت و در نتیجه ایجاد درک جدیدی از ارتباطات سیاسی^۸، مابین اجتماع و سیاست‌گذاران بود.

- 1 . Architectural communication
2. Company town
- 3 . Merriam- Webster
- 4 . Intra-group communication
- 5 . Vertical communication
6. job Communication
- 7 . Health communication
- 8 . Political communication

ب- محوریت ارتباطات سازمانی: رفتار اداری مدرن در آبادان، گونه‌ای از سلسله‌مراتب نوین را تلقین می‌کرد که پیش از آن سابقه نداشت. در این سلسله‌مراتب اداری، مدیر کل پالایشگاه^۲ در صدر قرار می‌گیرد که در تعامل با مدیرعامل کل^۳ ایرانی قرار دارد و پس از آن هفت طبقه حرفه‌ای قرار دارند که در تاریخ طبقه‌بندی سازمانی یک مسئله جدید بوده و می‌توانسته برای مؤسسات ایرانی الهام‌بخش بوده باشد.^۴ این چارچوب، رفتاری اداری مبتنی بر ارتباطات سازمانی را در بدو تشکیل تصفیه‌خانه آبادان شاهد هستیم. ارتباطات سازمانی شکل‌یافته در این منطقه، با توجه به اهمیت منابع زیرزمینی برای احصاء‌کنندگان آن باید از نوع «کنترلی» محسوب کنیم (ساکما، 2400015171)، که در آن فردی که به‌عنوان ارتباط‌گر محسوب می‌شود، مثلاً «رئیس»، به اقدامات و تفکرات خاص افراد دیگر در رابطه با خودش جهت خاصی می‌دهد و آن‌ها را محدود می‌کند. در سند مربوط به «صورت مالی» شرکت سهامی نفت انگلیس و ایران و وضعیت سلسله‌مراتبی این شرکت پرداخته شده است. (ساکما، 240004005). به‌نظر می‌رسد، این مؤلفه، از یک طرف موجب پذیرش ساختار سلسله‌مراتبی شد و از سویی دیگر الگوی منظم رفتاری را به این شهر تزریق کرد و نوعی نظم مدیریت کنترلی را باعث شد که بر اساس آن، ساختار ایجاد شده، اساس مشروعیت یک واحد سازمانی را می‌سازد و به تحکیم آن کمک می‌کند (اومیلیون^۵ و پتاسک^۶، 2021: 17). این مشروعیت، در تقابل با مشروعیت سنتی حاکم در آبادان قدیم قرار گرفت و خود موجب دگرگونی فرهنگی شد. چرا که هر کس سعی می‌کرد از طریق همسازی با سازمان حاکم، مشروعیت بیشتری به‌دست آورد نه با همسازی با سنت‌ها و فرامین شیخ‌عشیره و نظایر آن. نتیجه آن‌که، تعریف رفتار جمعی تغییر یافت و شرایطی ایجاد شد که سابق بر آن در زندگی سنتی وجود نداشت. چنان‌که وبر بیان داشته، «در سیستم دیوان‌سالارانه، هر فرد کارگر یک چرخ‌دنده کوچک ماشین به‌حساب می‌آید و با آگاهی از این وضعیت همواره در نظر دارد که بتواند چرخ‌دنده بزرگ‌تری شود» (وبر، نقل‌شده توسط کوزر و روزنبرگ 1385: 368).

ج- تضعیف ارتباطات سنتی: روند صنعتی شدن آبادان و ایجاد نظم دیوان‌سالارانه، به‌مرور ارتباطات سنتی میان افراد را نیز دگرگون کرد. ارتباطات سنتی در آبادان به دلیل محدودیت مکانی، شامل ارتباطات طایفه‌ای^۷ و عشیره‌ای و مبتنی بر اشتراکات زبانی و خونی بود. در ارتباطات سنتی، کانال‌های ارتباطی محدود بود و اخبار و گردش اطلاعات به وسیله اقتدار سنتی جریان می‌یافت (گیو^۸ و ورونا^۹، 2020: 150) اما در ارتباطات مبتنی بر ساختارهای جدید، روابط غیرطایفه‌ای مبتنی بر ارتباطات شغلی حرف اول را می‌زد و این‌گونه ارتباطات، به‌عنوان رقیبی در برابر هنجارها و سنت‌های مورد انتظار عشیره‌ها بود. ارتباطات مدرن با توجه به قدرت و اعمال نفوذ شرکت سهامی نفت انگلیس و ایران، در کل آبادان ریشه دوانده بود. در واقع الیاف مشترکی که افراد ساکن در آبادان را به یکدیگر پیوند می‌داد، نه ارتباطات طایفه‌ای و تعهدات عشیره‌ای، بلکه ارتباطات مدرن سازمانی و تعهدات جدید حرفه‌ای بود. ساخت جاده (ساکما، 290002239)، ایجاد بازار مدرن در آبادان (ساکما، 2400029099)، انجام نقشه‌برداری از منطقه (ساکما، 29000444) که به‌طور قطع، در تسهیل ارتباطات انسانی نوین، نقش مهمی داشته است، از جمله اقدامات شرکت نفت انگلیس و ایران بوده است. تقویت ارتباطات سازمانی در برابر ارتباطات سنتی، دو پیامد متناقض داشت: الف- باعث تضعیف محلی‌گرایی در برابر مرکزگرایی می‌شد، چرا که بخش عمده‌ای از سهام شرکت نفت انگلیس و ایران متعلق به دولت ایران بود و دست دولت را برای اعمال سیاست‌های خویش از طریق مشارکت در قانون‌گذاری شرکت باز می‌گذاشت. ب- روند

1 . Organizational communication

2 . General refinery manager

3 . General managing director

4 . در این زمینه ر.ک: Organization charts بخش organization of Abadan refinery دسترسی در کتابخانه آنلاین صنعت نفت.

5 . Omilion

6 . Ptacek

7 . Traditional communication

8 . Clan communication

9 . Ghio

10 . Verona

ایجاد تشکل‌های مدنی مانند اتحادیه‌های کارگری را تسهیل می‌کرد و زایش فرهنگ اعتراض را باعث و در نهایت موجب تقویت رفتار مدنی در آبادان می‌شد. این دو مسئله کشمکش‌ها و مشکلاتی را میان شرکت نفت انگلیس و ایران از یک سوی و کارکنانی که به‌ویژه با تحریک حزب توده، حقوق خود را در زمینه تأمین مسکن، آب شرب، حقوق مکفی، تأمین وسیله نقلیه، تأسیس مدرسه، تأسیس مرکز بهداشت و نظایر آن پی‌گیری می‌کردند، ایجاد کرد (ساکما، 230008028).

د- ایجاد ارتباطات میان فرهنگی و علمی: بسیاری از نیروهای حرفه‌ای شرکت نفت انگلیس و ایران، از افراد خارجی بودند و به‌عنوان کارگر و سرکارگر در شرکت نفت انگلیس و ایران مشغول به کار بودند (ساکما، 29300130830). در کنار این افراد، از نقاط مختلف ایران نیز افراد جویای کار راهی آبادان می‌شدند تا در کسب شغل و درآمد تازه در این شهر سهیم شوند. به‌همین دلیل شهر آبادان از دیرباز محل تلاقی فرهنگ‌ها و خرده‌فرهنگ‌های مختلف بوده است و نوعی ارتباطات میان فرهنگی در این شهر ایجاد شده است. با ایجاد تأسیسات و بهره‌مندی از ابزار جدید صنعتی و فقدان معادل‌سازی زبانی برای این ابزار، به‌مرور استفاده از لغات انگلیسی در آبادان رواج پیدا کرد و اگر قدرت زبان‌هایی مانند فارسی و عربی در منطقه نبود، به‌مرور مانند کشورهای استعمار زده آفریقایی، کلیت زبان مورد استفاده عمومی نیز دست‌خوش تحولات بسیاری می‌شد. حتی در مواردی شرکت نفت انگلیس و ایران، اقدام به اعزام دانشجویان به انگلستان برای تحصیل در «علم مهندسی نفت» کرده که این مسئله جدای از گسترش ارتباطات میان فرهنگی در افزایش ارتباطات علمی^۱ نیز نقش داشته است (ساکما، 2970032669).

ه. ارتباطات رسانه‌ای^۲: آبادان یکی از شهرهای پیشرو در به‌کارگیری ابزارهای ارتباطی نوین و فناورپایه بوده است و رسانه‌هایی مانند تلویزیون، رادیو، سینما و نظایر آن از گذشته، نقش مهمی در پر کردن اوقات ساکنین این شهر داشته‌اند. یکی از دلایل پیشقدم بودن آبادان در به‌کارگیری رسانه‌های جمعی، احداث پالایشگاه آبادان بود و این دلیل در کنار دلایل دیگر مانند موقعیت راهبردی این شهر در نزدیکی مرز و کشورهای دیگر، چند فرهنگی بودن و حضور خارجی‌ان و نظایر آن، به آبادان موقعیت ممتازی در کسب این جایگاه بخشید. بنابراین رابطه میان دگرگونی فرهنگی در آبادان و رسانه‌های جمعی را می‌توان یک رابطه دوسویه و تعاملی لحاظ کرد، که البته هر دو مؤلفه مذکور از صنعتی شدن این شهر نشأت می‌گیرند. به این ترتیب می‌توان ترتیب‌بندی ایجاد شده ارتباطات رسانه‌ای در آبادان را بر مدار مدل ذیل نشان داد. از این منظر، دو رسانه‌ای که زودتر در آبادان گسترش یافتند و از فناوری نوین‌تری برخوردار بودند، یعنی سینما و رادیو-تلویزیون مورد بررسی قرار می‌گیرند.

الف- نمایش فیلم و تأسیس سینما: یکی از رسانه‌هایی که در آبادان و بلافاصله پس از تأسیس پالایشگاه نفت آبادان در این شهر راه‌اندازی شد، سینما بود. سینما در آبادان ابتدا به‌صورت سیار و توسط انگلیسی‌ها به کار گرفته شد و این رسانه در زمانه مورد استفاده، طبق مدارک و اسناد موجود، علاوه بر جنبه سرگرمی، جنبه آموزشی نیز داشته است. بر این اساس، برخی فیلم‌های پخش شده، مربوط به بهداشت محیط و مبارزه با بیماری‌های واگیر بودند. همچنین، بخشی از این فیلم‌ها نیز به مسئله آموزش راهنمایی و رانندگی، بازدید مقامات شرکت سهامی نفت انگلیس و ایران و البته آموزش به کارکنان ایرانی پالایشگاه آبادان که پس از بازنگری قرارداد نفتی بین ایران و انگلستان در سال 1312، قرار بر تقلیل تعداد متصدیان خارجی بود (ساکما، 2400089288، ص 3)، اختصاص یافته بود. در دهه 1320 شمسی، 35 سینما در آبادان فعال بوده است که فعالیت این تعداد سینما در میان شهرهای ایران کم‌نظیر بوده است. از میان این سینماها، 2 سینما به آموزش، 11 سینما به کارگران، 10 سینما به کارگران و کارمندان، 11 سینما فقط به کارمندان و 2 سینما نیز به کارکنان اداره کشتی‌رانی تعلق داشته است. همچنین یکی از سینماها به‌وسیله خودرویی حمل می‌شده و به‌صورت سیار، برای تماشای کارگرانی که مشغول لوله‌کشی بودند در مناطق حمیدیه، سربند

1. Scholarly communication
2. Media communication

میان کوه و دوبندی استفاده می‌شده است (ساکما، 9990031662). این سینماها بر اساس آیین‌نامه‌های تنظیمی، دارای درجات متفاوتی بوده است که بر اساس رعایت استانداردهای مختلف، به سینماداران اعطا می‌شده است (ساکما، 2640024683). بنابراین سینما در آبادان فقط نقش تفریحی نداشته است، بلکه نقش آموزشی آن نیز اهمیت داشته است. این نقش هم می‌توانسته از طریق فیلم‌های تفریحی اعمال شود و هم از طریق سینماهای آموزشی این شهر پی‌گیری شود. بدیهی است که تحولات اجتماعی مبتنی بر نقش رسانه‌ها، بدون برنامه‌ریزی فرهنگی، معنی خود را از دست می‌دهد. بنابراین، سینما نه تنها در تغییر اجتماعی نقش دارد، بلکه در طی یک رویکرد هدفمند و در گره با نظریه روابط بین‌الملل در تغییر و ایجاد هژمونی فرهنگی سرزمین‌های دیگر نیز نقش دارد (کوب، 2020: 22).

ب- فرستنده رادیو تلویزیونی: فرستنده رادیو تلویزیونی آبادان نیز اولین فرستنده تلویزیونی بعد از تهران بود که در سال 1338 افتتاح شد. این فرستنده که به دو زبان فارسی و عربی برنامه پخش می‌کرد، در واقع در پاسخ به شبکه رادیویی فعال در بصره عراق راه‌اندازی شد که به تحریک اقوام ساکن در خوزستان می‌پرداخت. نشریه *رادیو - تلویزیون* (1349) در زمینه کارکرد فرستنده تلویزیونی آبادان می‌نویسد: «با استفاده از آنتن فرستنده‌ی آبادان، برنامه‌های تهران در همان لحظاتی که پخش می‌شود در شهرهای بصره و بندر فاو و شهرستانهای اطراف در عراق قابل دیدن است و همین امر موجب عصبانیت مقامات عراقی است که برنامه‌های اخبار ایران در آنسوی اروندرود موجب بیداری مردم عراق و نگرانی دولت بعثی را فراهم ساخته است» (ابریمش، 5). این فرستنده، در کنار رادیو نفت و رادیو آبادان، مجموعه‌ای کم‌نظیر از تولید محتوا برای مخاطبان آبادان و شهرهای اطراف ایجاد کرده بودند و با توجه به جهت‌گیری‌های فرهنگی رادیو و تلویزیون ملی پیش از انقلاب، اسلامی، در دگرگونی اجتماعی و فرهنگی آبادان، نقش اساسی داشتند و حتی دارای کارکرد سیاسی و دیپلماسی عمومی نیز بودند.

نتیجه‌گیری

مسئله ارتباطات به‌عنوان یک متغیر در تحلیل وضعیت تاریخ اجتماعی، کم‌تر مورد توجه محققان عرصه‌های مرتبط نظیر علوم ارتباطات، تاریخ، جامعه‌شناسی و مباحث بین‌رشته‌ای متناظر با موضوع مورد بحث قرار گرفته است. بنابراین بررسی این موضوع در رویکردی روش‌شناسانه، امری تازه است. از حیث نظری، استفاده از اسناد آرشیوی به‌عنوان یکی از منابع متقن تاریخی، در چارچوب نحله تاریخ‌گرایی و مکتب آنال، دارای پشتوانه نسبتاً محکمی است. تأکید این مکتب بر روایت‌های خرد که در تلاقی با روایت‌های رسمی قرار می‌گیرد و همچنین توجه به ضرورت درک سیورورت جامعه در پیوند با سایر زمینه‌های مطالعاتی مانند علوم اجتماعی و نظایر آن، به‌طور طبیعی، به اعتبار استفاده از اسناد آرشیوی می‌افزاید. از طرفی دیگر، توجه به دیدگاه‌های بنجامین و نابلاچ که بیان می‌دارند ارتباطات، توانایی شمولیت تمام دامنه‌های کنشی جامعه را دارد و یا دیدگاه‌های فلسفه‌محور هابرماس که بر طرح پراکسیسی چون کنش ارتباطی و تکامل نوع انسان از هر دو دیدگاه اجتماعی-تاریخی و تکنولوژیک بازشناخت تأکید دارد، بر اهمیت درک ارتباطات به‌منظور فهم و شناسایی جوانب مسائل اجتماعی، از جمله تاریخ اجتماعی صحنه‌گذارده است. بر این اساس در این پژوهش از یک نمونه، یعنی شهر آبادان، به‌عنوان تحلیل‌گر فرضیه مورد نظر بحث، یعنی: «به‌نظر می‌رسد مطالعه اسناد مربوط به ارتباطات اجتماعی، تا حدود زیادی منتج به درک وضعیت تاریخ اجتماعی خواهد شد»، استفاده شد. پس از به‌کار بردن شیوه‌ای چندمرحله‌ای، مبادرت به تحلیل مضمون اسناد کرده و تعداد 238 سند از 435 سند دارای کلیدواژه موضوعی «تاریخ اجتماعی آبادان» تحصیل شد. نتایج بیانگر این مهم بود که بهره‌مندی از اسناد آرشیوی ارتباطات، تا حدود 55 درصد، روشن‌کننده وضعیت تاریخ اجتماعی است و این مسئله نشان می‌دهد که اسناد آرشیوی ارتباطات، به روشن شدن مسائل مختلف حول محور تاریخ اجتماعی کمک شایانی می‌کنند. از سویی دیگر باید این مسئله را در نظر گرفت که این گونه اسناد، در مجموع به‌عنوان یک متغیر کمک‌کننده و تسهیل‌گر در مطالعات تاریخ اجتماعی کاربرد دارند و به‌تنهایی نمی‌توانند حکم نهایی را در زمینه مسائل و مباحث مختلف تاریخ

اجتماعی صادر کنند. مگر این که موضوع محوری پژوهش کار شده در حیطه تأثیرات ارتباطاتی و رسانه‌ها باشد. به عبارتی دیگر، در تحلیل تاریخ معاصر، به اسناد آرشیوی ارتباطات، که ممکن است در چارچوب مضمونی، دارای ظرفیت سنجش تاریخ اجتماعی باشند، باید با احتیاط نگریسته شود.

References

- Abrahamian, Ervand (2021). *A history of Modern Iran*. United Kingdom: Cambridge university Press (In Persian).
- Aghajari, Seyed Hashem; Hatami, Amirhosein (2014). Tradition Method and Transition from it in Islamic Historiography. *Journal of Historical Perspective & Historiography* 24(13), 5-31. doi: 10.22051/hph.2016.2302 (In Persian).
- Ahmadi, Babak (2006). *Modernity and Critical Thought*: Tehran: Markaz Publishing (In Persian).
- Ahmadzadeh, Amir Mohammad; Nam Baradarsha, Farhad (2022). *Journal of Methodology of Social Sciences and Humanities*. 28(113), 81-95. doi: 10.30471/mssh.2022.8339.2298 (In Persian).
- Arcangeli, A. (2013). *Cultural History: A Concise Introduction*. United Kingdom: Taylor & Francis.
- Barker, C., Jane, E. A. (2016). *Cultural Studies: Theory and Practice*. United Kingdom: SAGE Publications.
- Bentley, R. A., O'Brien, M. J. (2017). *The Acceleration of Cultural Change: From Ancestors to Algorithms*. United Kingdom: MIT Press.
- Burguière, A. (2009). *The Annales School: An Intellectual History*. United Kingdom: Cornell University Press.
- CATTERA, L. J. (2004). *Norfolk to Abadan and the Long Way Home: A Story of Uss Soley (Dd-707) 1956-1957*. United States: Author House.
- Childs, P., Williams, P. (2014). *An Introduction to Post-Colonial Theory*. United Kingdom: Taylor & Francis.
- Cobb, T. J. (2020). *American Cinema and Cultural Diplomacy: The Fragmented Kaleidoscope*. Germany: Springer International Publishing.
- Costello, V. F. (2014). *Urbanization in the Middle East*. Translator: Prviz Piran, Abdolali Rezaei. Tehran: Ney Publication. (In Persian).
- Culture in Communication: Analyses of Intercultural Situations*. (2001). Netherlands: J. Benjamins.
- Encyclopedia of Curriculum Studies*. (2010). India: SAGE Publications.
- Fadaie, Gholamreza (2019). *An Introduction to Archival Documents*. Tehran: SAMT. (In Persian).
- Fakouhi, Nasser (2010). *Urban anthropology*. Tehran: Ney Publication. (In Persian).
- Floor, Willem M. (2012). *Hospitals in Iran and India, 1500-1950s*. Translator: Iraj Nabipour. Bushehr: Unuversity of Medical Sciences Publisher. (In Persian).
- Form and Content in Industrial Democracy: Some Experiences from Norway and Other European Countries*. (2013). (n.p.): Taylor & Francis.
- Freund, Julien (2006). *Les theories des sciences humaines*. Translator: Ali Mohammad Kardan. Tehran: University Publication Center. (In Persian).
- Ghaemmaghami, Jahangir (2021). *An Introduction to the Understanding of Historical Documents*. Tehran: Society for Appreciation of Cultural Works and Dignitaries.
- Ghio, A., Verona, R. (2020). *The Evolution of Corporate Disclosure: Insights on Traditional and Modern Corporate Communication*. Germany: Springer International Publishing.
- Huertas -Abril Cristina A., Tafazoli, Dara, Gomez Parra, Ma Elena (2018). *Cross-Cultural Perspectives on Technology-Enhanced Language Learning* United States: IGI Global.
- Kaelble, H. (2013). *A Social History of Europe, 1945-2000: Recovery and Transformation After Two World Wars*. United Kingdom: Berghahn Books.
- Kasravi, Ahmad (1951). *Five hundred years' history of Khuzestan*. Tehran: The World Book.
- Magnússon, S. G., Szijártó, I. M. (2013). *What is Microhistory? Theory and Practice*. United Kingdom: Taylor & Francis.

- McCulloch, G. (2004). *Documentary Research: In Education, History and the Social Sciences*. United Kingdom: Taylor & Francis.
- McEwan, C. (2008). *Postcolonialism and Development*. United Kingdom: Taylor & Francis.
- Motaghedi, Robabe (2015). *Oil and Life*. Tehran: Iran Ministry of Petroleum. (In Persian).
- Omilion-Hodges, L. M., Ptacek, J. K. (2021). *Leader-Member Exchange and Organizational Communication: Facilitating a Healthy Work Environment*. Germany: Springer International Publishing.
- On the Road to Global Labour History: A Festschrift for Marcel Van Der Linden. (2017). Netherlands: Brill.
- Lidgget, Albert: *Petroleum Times*. (1923). United Kingdom: Petroleum Times.
- Potter, R. B., Lloyd-Evans, S. (2014). *The City in the Developing World*. United Kingdom: Taylor & Francis.
- Ritzer, G. (2001). *Explorations in the Sociology of Consumption: Fast Food, Credit Cards and Casinos*. India: SAGE Publications.
- Sadeqi Fasai, S., & Erfanmanesh, I. (2015). Methodological Principles of Documentary Research in Social Sciences; Case of Study: Impacts of Modernization on Iranian Family. *Strategy for Culture*, 8(29), 61-91. (In Persian).
- Sociological Theory: A Book of Readings*. (1976). United Kingdom: Macmillan (In Persian).
- Tight, M. (2019). *Documentary Research in the Social Sciences*. United Kingdom: SAGE Publications.
- Tormos, R. (2020). *The Rhythm of Modernization: How Values Change Over Time*. Belgium: Brill.

Archival documents:

Sāzmān-e Asnād va Ketābkāneh-e Mellī-ye Iran (SAKMA)	2300013513 (In Persian)
_____	990034028 (In Persian)
_____	2400014651 (In Persian)
_____	240002236 (In Persian)
_____	2400015171 (In Persian)
_____	240004005 (In Persian)
_____	290002239 (In Persian)
_____	29000444 (In Persian)
_____	230008028 (In Persian)
_____	29300130830 (In Persian)
_____	2970032669 (In Persian)
_____	2400089288 (In Persian)
_____	9990031662 (In Persian)
_____	2640024863 (In Persian)

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

این پژوهش کد اخلاق را به شماره ..... از کمیته اخلاق دانشکده/دانشگاه ..... دریافت کرده است. نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آن‌هاست.

مشارکت نویسندگان

ندارد

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

حامی مالی

ندارد

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاس‌گزاری می‌شود.